

Op verkenning in de Tuin der Lusten 3

De zondige ruiterskring van Jheronimus Bosch

In Bossche Kringen 4 en 5 van 2021 nam de Belgische Boschkenner Eric De Bruyn ons mee op verkenning van het middenpaneel van de *Tuin der Lusten* van Jheronimus Bosch. Vandaag aflevering 3, over de betekenis van de kring van naakte ruiters.

Jheronimus Bosch, *De Tuin der Lusten* (Madrid, Prado), detail van het middenpaneel (de ruiterskring).

In de eerste twee afleveringen van deze reeks hebben we aannemelijk trachten te maken dat de over gans hun lichaam behaarde man en vrouw in de rechterbenedenhoek van het middenpaneel van Jheronimus Bosch' *Tuin der Lusten*-drieluik Adam en Eva zijn, en dat Eva daarbij aangewezen wordt als de oorzaak van de in het teken van Onkuisheid staande Zondeval. De vraag wie dan die tweede man (achter Adam) is, bleef onbeantwoord, om een eenvoudige reden: we weten het (voorlopig) niet. Men kan zich verder afvragen waarom in de scène links van Adam en Eva nog een tweede vrouw optreedt die over gans haar lichaam behaard is. Maar ook hier weer: we weten het (voorlopig) niet.

Er zijn overigens nog heel wat meer details van het middenpaneel die de moderne toeschouwer voor een raadsel zetten. Het lijkt dan ook verstandig ons eerst te concentreren op die onderdelen van het middenpaneel

die we wél met een grote mate van zekerheid kunnen duiden. Een goed voorbeeld van zulk een onderdeel is de kring van naakte ruiters die op het middenplan – tegen de wijzers van de klok in – om een poel met naakte baadsters draait (zie afbeelding). Het is een tafereel dat in meer dan één opzicht essentieel blijkt voor een goed begrip van het middenpaneel (en van het drieluik in zijn geheel) en ons in staat stelt om een betrouwbaar antwoord te formuleren op een vraag die de Bosch-experten al héél lang bezighoudt: dienen we de erotische scènes op het middenpaneel te interpreteren in positieve of negatieve zin?

De mens als beest

De mannelijke ruiters, die allerhande echt bestaande of gefantaseerde diersoorten berijden, worden in de Bosch-literatuur vaak begrepen als een uitbeelding van de mannelijke driften, die opgezweept worden door de lichamelijke aantrekkingskracht van de vrouw.

Paul Vandenbroeck wijdde er in 1990 een aantal sterke bladzijden aan. Hij noteerde onder meer: 'De mannen die rond de vijver rijden zijn "wild" door de vrouwen die ze omcirkelen. Hun wildheid wordt inhoudelijk gereduceerd door hun *ongeteugelde* rijdieren, wijzend op hun passies.'

Dat de zondigheid, en meer bepaald de Onkuisheid, de mens verlaagt tot het niveau van redeloze beesten, is een in de Middelnederlandse stichtelijke literatuur en v er daarbuiten zeer frequent voorkomende topos, die verklaart waarom de mannen in de kring dieren berijden. In het vijftiende-eeuwse prozatraktaat *Dat Boeck vander Voirsienicheit Godes* lezen we bijvoorbeeld: *Want voorwaar, onkuisheid brengt de mensen in dit leven verderf en daarna eeuwige verdoemenis. Zij doodt de ziel en maakt van een verstandig mens een beest, ja, heel wat mensen zijn onreiner dan een beest. Want geen enkel dier verlangt ernaar te paren met haar partner als zij zwanger is, behalve de merries en de mensen.*

Zoals uit het citaat hierboven blijkt, signaleerde Vandenbroeck reeds dat de dieren in Bosch' ruitersstoet ongeteugeld zijn en dat de mannen dus hun rijdieren niet sturen, maar eerder gereden worden. Dat deze rijdieren inderdaad staan voor de driften en de passies en dat de van geen zadels, sporen of teugels gebruikmakende mannelijke ruiters zich overgeven aan deze driften, wordt onder meer bevestigd door een versregel van de Antwerpse rederijkster Anna Bijns. Zij stelt dat de vrome christenen uit vroeger tijden *scerp bereden hebben den ezel met sporen*. De ezel verwijst in dit vers metaforisch naar de menselijke driften en 'de ezel met sporen berijden' betekent dus: de driften beteugelen (zoals men merkt aan dit laatste woord, is deze beeldspraak nog altijd aanwezig in onze taal). Het omgekeerde is dan: de driften de vrije teugel laten, en dat is wat Bosch hoogstwaarschijnlijk bedoelde met zijn onstuimige ruitersstoet.

Dirk Bax en Paul Vandenbroeck hebben er overigens terecht op gewezen dat de handeling van het *berijden* op zich reeds erotische connotaties kon oproepen. In de satirische tekst *Die Evangelien vanden Spinrocke* (circa 1520) wordt bijvoorbeeld de uitdrukking 'rijden zonder zadel' aangewend in een dubbelzinnige context om te verwijzen naar de seksuele daad. Naakte figuren die dieren berijden, kwamen al voor in romaans beeldhouwwerk als

beelden van zondigheid en ongebreidelde lust en soortgelijke symboliek is traceerbaar tot in de iconografie van de vroege zestiende eeuw.

Een cirkel die linksom draait

Twee opvallende kenmerken van de ruitersstoet zijn dat hij cirkelvormig is en dat hij linksom draait, dus tegen de wijzers van de klok in. In verband met het eerste kenmerk zijn in de Bosch-literatuur enkele bijzonder interessante, want verhelderende middeleeuwse teksten aangedragen. In 1977 wees Roger Marijnissen op een passage in een vroege druk uit 1489 met aan Jacobus de Voragine toegeschreven sermoenen: *Sint-Dionysius zegt dat het gaan en het zich voortbewegen op drie manieren kan gebeuren, want soms is de gang rond en cirkelvormig, soms krom, en soms rechtdoor. De wereldlijke mensen volgen de cirkelvormige weg, want zoals David zei: de mensen bewegen rond en rond in een cirkel. Hierover zegt de Glossa het volgende: de zondige mensen bewegen zich in een cirkel door hun begeerte naar aardse dingen, welke aardse dingen rondraaien in zeven dagen.* Het citaat van David in deze tekst is een verwijzing naar Psalm 11, 9 dat in een laat-veertiende-eeuwse Middelnederlandse vertaling luidt: *die quade wandelen alomdromme* (de slechten gaan rond en rond).

Marijnissen signaleerde verder een zeer relevante passus in een druk van 1517 waarin de Eindhovense doctor in de theologie Godschalch Rosemont in verband met de onkuisheid schrijft: *Want de onkuisheid vervreemdt de mensen erg van God en zoals Sint-Augustinus zegt, is het een zonde die vele personen, ook grote geleerde mannen, verblindt. Zoals Samson verblind in de rosmolen met de paarden ging, zo gaan dezen rond van de ene zonde naar de andere, als beesten die er niet aan denken dat er een God en een hel is.*

Men kan niet genoeg beklemtonen dat teksten als deze van goudwaarde zijn voor een beter begrip van Bosch' beeldentaal. Zij tonen aan dat Middelnederlandse tekstbronnen een waardevol vertrekpunt vormen bij de verklaring van de boschiaanse iconografie. In onderhavig geval wordt duidelijk dat achter de cirkelvormige ruitersstoet de idee schuilt van een vicieuze cirkel, waarbij de zondige en meer bepaald onkuise mens niet in staat is uit de ban van het kwade te raken. Tegelijk signaleren de hierboven

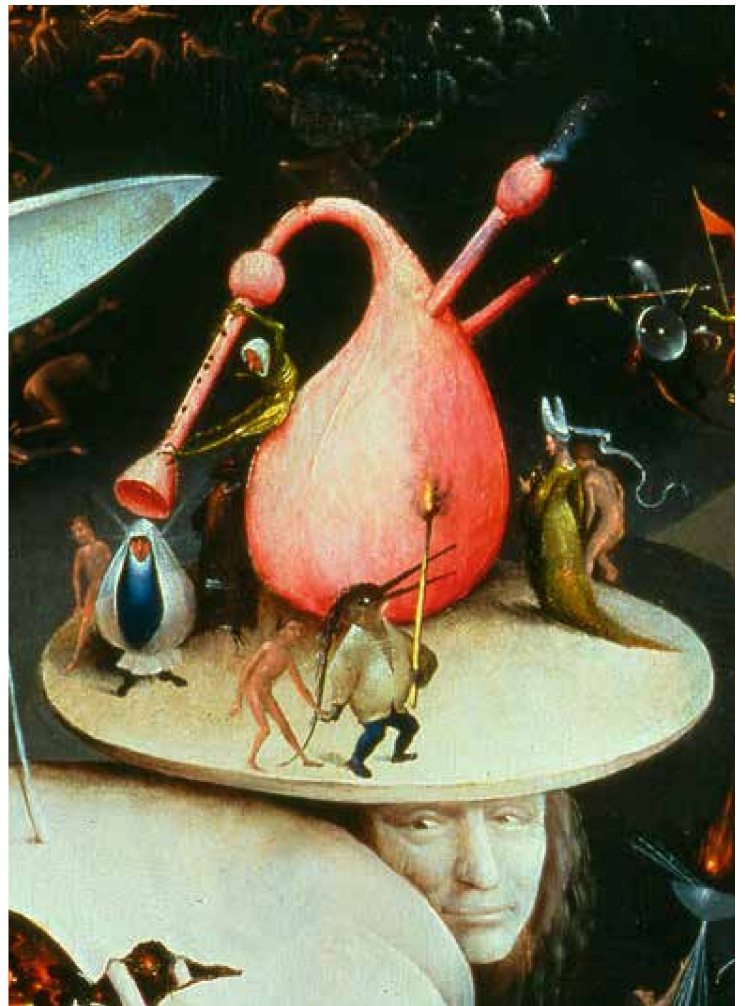
gegeven citaten dat de boschiaanse beeldentaal steunt op een breder, sterk topisch getint en internationaal bekend fundament. Deze citaten blijken immers terug te gaan tot onder meer de Psalmen, Jacobus de Voragine (de auteur van de *Legenda aurea*), Augustinus, Dionysius en anderen.

Met andere woorden: men kan Bosch in vele gevallen ook begrijpen zonder Middelnederlandse teksten in de hand, maar deze laatste bieden zich toch aan als betrouwbaar hulpmiddel bij de iconografische duiding. Ten eerste omdat zij internationaal verspreide, vaak tot de *latinitas* behorende of op de Bijbel gebaseerde topoi bevatten, en ten tweede omdat zij geschreven zijn in Bosch' moedertaal en dus voor de schilder makkelijker bereikbaar waren dan pakweg laatmiddeleeuwse Franse, Engelse of Duitse teksten.

Duivelse dans

Iets soortgelijks is er aan de hand met de tot Augustinus teruggaande en in talrijke middeleeuwse moraliserende teksten terug te vinden uitspraak over de rondedans, die beschouwd werd als een cirkel waarvan de duivel het middelpunt is. Vandenbroeck citeerde in 1990 een versie van deze uitspraak waarin het naar links (tegen uurwerkzin in) lopen van een reidans als zondig wordt beschouwd: *chorea enim circulus est cuius centrum est diabolus, et omnes vergunt ad sinistrum* (want de reidans is een cirkel met de duivel in het midden, en allen bewegen naar links). Ik kan hier nog een Middelnederlandse bewijspplaats aan toevoegen. In het stichtelijke prozatraktaat *Die Spiegel der Sonden* (1434-36) wordt in verband met dansen en onkuisheid gezegd: *Elke dans kan terecht genoemd worden: de processie van de duivel die linksom draait. Salomon zegt: 'God kent de wegen die naar rechts gaan, de wegen die naar links gaan, leiden naar het vuur van de hel.' Op die manier wordt de onkuisheid aangewakkerd door dansen.* Bij Bosch gaat het weliswaar om ruiters en niet om dansers, maar doen de ongecontroleerde bewegingen van een aantal van de mannen niet onweerstaanbaar denken aan wilde dansen?

Met de ruitersstoet op het middenpaneel combineerde Bosch dus een drietal elementen uit de iconografische en literaire traditie: de idee dat de zondige mens zich verlaagt tot het niveau van een beest, het naakt en zonder sporen, zadel of teugel berijden van dieren als beeld van de

Jheronimus Bosch, *De Tuin der Lusten* Museum Prado detail van het rechterbinnenluik zondige zielen draaien rond een doedelzak in de hel.

ongebreedelde driften, en het linksom in een cirkel draaien of dansen als metafoor voor door de duivel geïnspireerde en tot Onkuisheid leidende passie.

Dit laatste deelaspect stelt ons overigens in staat een verband te leggen tussen de ruiterskring op het middenpaneel en de zondige zielen die op het rechterbinnenluik, in de hel dus, boven op het hoofd van de zogenaamde Boommens onder begeleiding van duivels een eveneens linksom draaiende reidans uitvoeren rondom een reusachtige doedelzak (zie afbeelding). Beide onderdelen van het drieluik verwijzen naar elkaar en versterken elkaars betekenis: het navolgen van de seksuele driften is een zondig straatje zonder eind en leidt tot eeuwige bestraffing in de hel. B